

УДК 9 +37.093.2

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.11>

Котельницький Назар Анатолійович,
*кандидат історичних наук, доцент кафедри права
Чернігівського інституту інформації, бізнесу та права
Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая
orcid.org/0000-0003-4480-365X
subton7@gmail.com*

ЖІНОЧА ПРОСВІТА ТА ЗЕМСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ (70–80-І РР. ХІХ СТ.)

У статті досліджується плідна діяльність опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя у галузі жіночої освіти у 70–80-і рр. ХІХ ст. Автор доходить аргументованих висновків, що земські установи, і зокрема опозиційна аристократична фронда північної України, відіграли панівну роль у процесах створення державних та муніципальних жіночих навчальних закладів. Протягом досліджуваного періоду можна умовно виділити два етапи у політиці земської ліберальної партії регіону щодо жіночої освіти: 70-і р. ХІХ ст. та період правління імператора Олександра ІІІ. Безсумнівним досягненням першого етапу було заснування Борзнянської земської жіночої гімназії. Подвижницькими зусиллями опозиціонерів вдалося досягти стабільного фінансування навчального закладу шляхом формування кола приватних меценатів, солідарних внесків від членів Борзнянської повітової училищної ради та збільшення міських податків на активи власності і нерухомості за прогресивним принципом з одночасною фіскалізацією цих ресурсів до бюджету Борзнянського повітового земства для потреб жіночої гімназії. Члени опозиційної аристократичної фронди періодично ініціювали надання фінансової допомоги з бюджетів земських органів самоврядування на потреби жіночих навчальних закладів не лише губернському місту та повітовим центрам Чернігівської губернії, а і столиці Російської імперії – м. Санкт-Петербургу. У період Контрреформ земські ліберали регіону були змушені враховувати радикальні зміни у внутрішній політиці Російської імперії та відповідним чином коригувати свою позицію. Проте опозиціонерам вдалося зберегти головні здобутки епохи Великих реформ у сфері жіночої просвіти, використовуючи імперативи «виваженого реформізму». Загалом, політику земської ліберальної партії північної України у галузі жіночої освіти у 70–80-і рр. ХІХ ст., на наше переконання, слід оцінювати як беззаперечний акт суспільного прогресу та подвижницьке досягнення опозиційної аристократичної фронди краю. Реалізовані демократичні імперативи стали невід’ємною та органічною складовою частиною широкомасштабної гуманітарної політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60–80-і рр. ХІХ ст.

Ключові слова: жіноча освіта, земська ліберальна партія, північна Україна.

Kotelnitskyi Nazar,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Law Department
of the Chernihiv Institute of Information, Business and Law
of the International Scientific and Technical University
named after academician Yu. Bugai,
orcid.org/0000-0003-4480-365X
subton7@gmail.com*

WOMEN'S EDUCATION AND LAND LIBERALISM OF THE NORTHERN LEFT BANK (70–80S OF THE XIX CENTURY)

The article examines the fruitful activity of the opposition aristocratic front of the Northern Left Bank in the field of women's education in the 1870s and 1880s. The author comes to reasoned conclusions that zemstvo institutions, and in particular the opposition aristocratic front of northern Ukraine, played a dominant role in the processes of creating state and municipal women's educational institutions. During the studied period, two stages in the policy

of the Zemstvo Liberal Party of the region regarding women's education can be conventionally distinguished: 70s of the 19th century and the reign of Emperor Alexander III. The undoubted achievement of the first stage was the establishment of the Borznian Zemstvo Girls' Gymnasium. The progressive efforts of the opposition managed to achieve stable financing of the educational institution by forming a circle of private patrons, solidarity contributions from members of the Borznian District School Council and increasing city taxes on property and real estate assets according to the progressive principle with the simultaneous fiscalization of these resources to the budget of the Borznian District Zemstvo for the needs of the girls' gymnasium. Members of the opposition aristocratic front periodically initiated the provision of financial assistance from the budgets of zemstvo self-government bodies for the needs of women's educational institutions not only in the provincial city and county centers of the Chernihiv province, but also in the capital of the Russian Empire – St. Petersburg. During the period of the Counter-Reforms, the Zemstvo liberals of the region were forced to take into account the radical changes in the internal policy of the Russian Empire and adjust their position accordingly. However, the oppositionists managed to preserve the main achievements of the era of the Great Reforms in the field of women's education, using the imperatives of "balanced reformism". In general, the policy of the Zemstvo liberal party of northern Ukraine in the field of female education in the 1870s and 1880s, in our opinion, should be evaluated as an undeniable act of social progress and a selfless achievement of the opposition aristocratic front of the region. The implemented democratic imperatives became an integral and organic component of the large-scale humanitarian policy of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine in the 1860s–1880s.

Key words: women's education, Zemstvo liberal party, northern Ukraine.

Історія земського ліберального руху на півночі Лівобережної України продовжує залишатись вкрай актуальною, але малодослідженою проблемою сучасної історичної науки. У вітчизняній історіографії є лише кілька наукових праць загального характеру, у яких викладені головні події політичної історії земського лібералізму в українських губерніях Російської імперії, це дисертації І. Жиленкової, В. Мойсієнко та О. Редькіної (Жиленкова, 1999; Мойсієнко, 1999; Редькіна, 2002). Усі інші напрями широкомасштабної та подвижницької діяльності ліберальних земців регіону й досі залишаються поза увагою українських та зарубіжних дослідників. Наприклад, це стосується такої важливої сфери буття суспільства, як народна просвіта, зокрема жіноча. Автору цих рядків уже вдалося започаткувати процес вивчення вказаного аспекту дуже плідної роботи земських лібералів (Котельницький, 2022а; Котельницький, 2022б). Мета цієї публікації полягає у тому, щоб на основі виявлених історичних першоджерел, абсолютна більшість яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, якісно та суттєво доповнити наявний науковий доробок.

Жіноча освіта у Російській імперії до середини XIX ст. була прерогативою заможних та панівних прошарків суспільства. Просвітництво жінок відбувалось або у вигляді домашнього виховання та навчання у родинах нобілітету шляхом запрошення на службу відповідних педагогів, або у приватних спеціалізованих навчальних закладах, куди аристократія

відправляла своїх спадкоємиць. Наприклад, на півночі Лівобережної України у цей період популярністю користувався приватний пансіон шляхетних дівчат М. Волк-Карачевської, матері відомих представників опозиційної ліберальної фронди регіону – Н. та Г. Волк-Карачевських. Пансіон славився широтою учбової програми: у навчальному закладі вивчали комплекс дисциплін – від Закону Божого, російської мови та історії, арифметики до кількох іноземних мов, світської етики, хореографії, образотворчого та музичного мистецтва (Записка о состоянии Черниговского пансиона благородных девиц..., 1858; Программы пансионеров благородных девиц М. Карачевской..., 1857).

Доба Великих реформ (1856–1874) кардинально змінила ситуацію з жіночою освітою у Російській імперії. Вибух суспільних надій, чергове «відкриття для світу» держави Романових, лавина масового проникнення західних цінностей та світогляду до країни, поява феміністичних тенденцій та імперативів гендерної рівності зробили свою справу – на території Російської імперії почали масово створюватися профільні жіночі учбові заклади, які вже фінансувалися коштами або державного бюджету, або кошторисами інституцій міського та місцевого самоврядування. Земські установи та земська ліберальна партія північної України відіграли провідну роль у згаданих процесах.

У вересні 1870 р. у колі членів земської ліберальної партії Сіверщини виникла ідея заснувати земську жіночу школу у Борзнянському

повіті. Було вирішено навчати неписьменних представниць прекрасної статі у 2 класах школи: у 1 класі – основних базових предметів, у 2 – популярних жіночих ремесел. Директором жіночої школи стала мати представника опозиційної аристократичної фронди українського Полісся М. Імшенецького – Марія Імшенецька, було створено Попечительську раду закладу. Оскільки більшість контингенту були уродженками Чернігова, було ухвалено рішення звернутися за допомогою до Чернігівської міської думи, щоб орган міського самоврядування посприяв у фінансуванні навчального закладу. Для учениць із сімей середнього класу була встановлена комерційна плата за навчання у розмірі 3 рублів на рік, для вихованок з нижчих верств соціуму освіта була безкоштовною. Однак як Чернігівська міська дума, так і міська управа відмовилися допомагати новому навчальному закладу, навіть не надавши пристойного приміщення для школи. На допомогу прийшло Борзнянське повітове земство, яке асигнувало з бюджету 720 рублів для оренди приміщення школи. Було сформовано коло меценатів школи, які пожертвували значні кошти для поступу учбового закладу (Вопрос о женской школе., 1872).

Земські ліберали пішли ще далі і розробили проєкт заснування жіночої земської гімназії на базі наявної школи, себто створення вже середнього спеціалізованого навчального закладу. 22 вересня 1870 р. Борзнянське повітове земське зібрання розглянуло це питання. Прогресивна ініціатива викликала опонування з боку консервативної частини депутатського корпусу зборів. Так, реакційно налаштована аристократія, констатуючи те, що земські органи вже чимало зробили для народної освіти, пропонували альтернативу – асигнувати з повітового земського бюджету кошти для виховання та освіти збанкрутілого і збіднілого після скасування кріпосного права дворянства у середніх та вищих навчальних закладах Російської імперії.

Лідер опозиційної аристократичної фронди північної України І. Петрункевич виступив з промовою з цього питання. Іван Ілліч категорично відкинув альтернативну пропозицію консерваторів. Він справедливо вказав на те, що земські установи не усунули корпорацію нобілітету від участі у користуванні благами освіти у початкових народних училищах. Призначення кількох земських стипендій спадкоємцям

аристократичних династій для вступу в елітні гімназії чи університети повністю знищить реальну перспективу будівництва та відкриття сільських шкіл, які дадуть таку необхідну початкову освіту для селянських дітей – спадкоємців колишніх рабів, які згодом стануть основою соціуму провінції. З огляду на це І. Петрункевич вважав безпідставними подібні бажання нобілітету, оскільки дворянські корпоративні інтереси несумісні з інтересами селянських громад. Тому, на його переконання, питаннями освіти та виховання аристократії мають займатися профільні корпоративні інститути, а просвітництвом більшості населення – селянства – виборні органи міського та земського самоврядування, виборчим електоратом яких, власне, і є селянський стан.

Після тривалого обговорення Борзнянське повітове земство прийняло рішення про створення у м. Борзна земського жіночого училища, обрання Попечительської ради та первинного фінансування закладу із земського бюджету. Було вирішено звернутись до Київського учбового округу з ініціативою про відкриття Борзнянської земської жіночої гімназії на базі наявного жіночого училища та до Борзнянської міської думи і Чернігівського губернатора про виділення коштів з державної скарбниці для потреб навчального закладу і пошук пристойного приміщення для гімназії. Окремо було наголошено на принциповій необхідності запровадження всестанового принципу формування контингенту студенток гімназії, забезпечивши у такий спосіб соціальну рівність умов доступу до навчання у закладі.

24 вересня 1870 р. Борзнянська повітова земська управа направила у зібрання додаткову доповідь, у якій просила земські збори: 1) отримати офіційний дозвіл у Попечителя Київського учбового округу на діяльність спеціальної Попечительської ради навчального закладу; 2) вибрати та призначити як адміністрацію, так і особливо педагогічний колектив закладу; 3) звернутися з проханням до Борзнянської міської думи про допомогу у справі матеріального та господарського забезпечення гімназії (Журналы заседания очередного Борзенского уездного земского собрания 1870 года, 1871, с. 11–12, 38–43).

На надзвичайній сесії Борзнянського повітового земського зібрання 1871 р. питання про заснування та створення Борзнянської земської

жіночої гімназії було принципово вирішено шляхом формування капіталу меценатських пожертвувань та впровадження регулярних солідарних внесків з членів Борзнянської повітової училищної ради. Борзнянське повітове земство постановило розробити установчі документи жіночої гімназії – Статут та Положення, які в обов'язковому порядку повинні були мати правові гарантії надання найманим працівникам учбового закладу всіх преференцій земських службовців, зокрема, права на земське пенсійне забезпечення. На вимогу ліберальних земців, у проекти установчих документів був внесений імператив виключно виборного принципу формування педагогічного складу закладу та безкоштовного навчання дівчат із малозабезпечених родин (Журнали засідань чрезвычайного Борзенского уездного земского собрания 1871 года, 1871, с. 14–23).

На засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання 30 жовтня 1871 р. знову було розглянуто питання про фінансування Борзнянської земської жіночої гімназії. З промовою з цього питання виступив член земської ліберальної партії північної України М. Імшенецький.

Оратор зазначив, що до фінансування гімназії слід було б залучити інститути міського самоврядування м. Борзни, оскільки навчальний заклад не лише перебуває на території цієї громади, а й виховує та навчає студенток цього міста. Однак ні міська дума, ні міська управа не хочуть допомагати студенткам навіть у пошуку орендованого житла, хоча більшість міського контингенту у закладі навчаються безкоштовно. Розвиваючи свої думки, М. Імшенецький наголосив на тому, що інститути міського самоврядування не сплачують податків на утримання земської системи народної освіти, мотивуючи це тим, що це різні гілки самоврядування. Проте більшість усіх середніх навчальних закладів повіту дислокуються саме у м. Борзна. Члени міських купецьких корпорацій могли б допомогти справі, але мають мінімальне представництво у земських інституціях Чернігівської губернії, оскільки володіють власністю лише у розмірі 380 десятин землі. У зв'язку із ситуацією, що склалася, М. Імшенецький запропонував переглянути ставлення земських установ до органів міського самоврядування у сегменті фінансового забезпечення навчальних закладів,

незважаючи на те, що місцеве та міське самоврядування є двома юридично незалежними одна від одної інстанціями – міста мають своє представництво у повітових та губернських земських установах.

Партійний соратник М. Імшенецького Н. Волк-Карачевський теж висловився з цього питання. Він з жалем констатував, що порушена проблема вже обговорювалася на сесії Борзнянської міської думи, але за участь міста у фінансуванні земської жіночої гімназії проголосував лише один депутат. Тому вихід із цієї ситуації, на переконання ліберала, може бути один – примусова фіскалізація усього обсягу міського податку на нерухомість до бюджету Борзнянського повітового земства.

М. Імшенецький, реагуючи на пропозиції колеги, зауважив, що не можна допускати великого збільшення податку на міську нерухомість. Земські інститути надали велику послугу органам міського самоврядування, перевіривши більшість натуральних господарських повинностей у грошовий еквівалент, у тому числі позбавивши містян обов'язкового надання житлового фонду для потреб Російської імператорської армії. Тому наявний податок на міську нерухомість у розмірі 1 рубль 50 копійок щомісяця є оптимальним. Якщо ж його радикально збільшити, і лівову частину вилучати до бюджету Борзнянського повітового земства, то це може призвести до різноманітних економічних протестів та ексцесів.

Н. Волк-Карачевський, розуміючи позицію М. Імшенецького, все-таки наполягав на своєму і вважав несправедливим явне ухилення міського самоврядування м. Борзни від участі у фінансуванні земської жіночої гімназії, оскільки земські виборці систематично сплачують податки на потреби народної освіти. Ліберал запропонував збільшити загальний обсяг міського податку на нерухомість до суми 250 рублів, залежно від величини, цінності та прибутковості активів майна і власності. Ці кошти Н. Волк-Карачевський закликав одразу перераховувати жіночій гімназії як земську субсидію для потреб навчального закладу. У ході гострих економічних дебатів перемогла думка Н. Волк-Карачевського, і повітові земські збори більшістю голосів ухвалили: збільшити сукупний обсяг податку на міську нерухомість до 250 рублів сріблом щорічно з подальшою фіскалізацією коштів до бюджету Борзнянського

повітового земства (Журнали засіданий очередного Борзенского уездного земского собрания 1871 года, 1872, с. 62–64).

На черговій сесії Чернігівського губернського земського зібрання 1877 р., що відбулася у січні 1878 р., було розглянуто питання про фінансування жіночої гімназії, що відкрилася у Чернігові. Члени опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя взяли активну участь в обговоренні проблеми. Так, на засіданні губернських земських зборів 15 січня першим виступив В. Хижняков.

Представник ліберальних земців зазначив, що щорічна сума, яка виділяється на утримання навчального закладу, становить 10 тисяч рублів сріблом. Якщо з цієї суми забрати кошти, призначені для виплати службових гонорарів педагогічному, допоміжному та обслуговуючому персоналу, то на потреби самої гімназії залишиться трохи більше 600 рублів, що є нікчемною цифрою. Виступаючий акцентував увагу депутатів на тому, що у фінансуванні та забезпеченні гімназії зобов'язані взяти участь як Чернігівське губернське земство, так і Чернігівська міська дума разом з Чернігівським повітовим земством, оскільки у гімназії навчаються та виховуються учениці не лише з усієї губернії, а й зокрема з її столиці – м. Чернігова.

Втім оратор зауважив, що міський бюджет Чернігова має великий дефіцит фінансів. Зважаючи на це, єдина міська інституція, на яку може розраховувати жіноча гімназія у питаннях фінансування, – Чернігівський міський громадський банк, який уже асигнував на будівництво власного приміщення гімназії 4 тисячі рублів. У 1878 р. банк, залежно від чистого прибутку, зможе виділити наступний фінансовий транш. Зараз Чернігівська міська дума асигнує субсидію для закладу, яку розподілить губернське земство. Якщо ж інститути місцевого та міського самоврядування будуть ігнорувати допомогу закладу, то жіноча гімназія втратить фундаментальну підтримку і з'явиться реальна загроза закриття навчального закладу. Виходячи з цього, В. Хижняков просив губернські земські збори залишити чинним затверджений бюджет гімназії. Щодо закидів реакціонерів у тому, що нібито у гімназії навчаються тільки учениці з Чернігівського повіту і при цьому існують інші земські жіночі гімназії, В. Хижняков зауважив, що він не проти асигнувати на згадані жіночі навчальні

заклади фінансові субсидії, але зараз найбільш гостро постала проблема допомоги саме новій Чернігівській жіночій гімназії, якій сукупно виділяється допомога у сумі 3000 рублів.

З великою промовою з цього питання виступив політичний соратник В. Хижнякова О. Карпинський. Відповідаючи на закиди консервативної аристократії, що Чернігівська жіноча гімназія дуже дорого обходиться земському бюджету, він особливо наголосив, що жіноча 8-класна гімназія є єдиним навчальним закладом такого типу у Чернігівській губернії, де на вихованні та навчанні перебувають представниці всіх без винятку соціальних станів суспільства – не лише міщанки, а й учениці з провінційних громад: з 265 студенток – 106 делегаток від повітів Чернігівської губернії. Саме тому, виходячи з губернського підпорядкування закладу, гімназія отримала від губернського земського зібрання 3000 рублів фінансової допомоги. Оратор особливо вказав на той факт, що Чернігівська жіноча гімназія була заснована та створена приватними меценатами та виключно на їхні приватні кошти. Її бюджет поповнюють лише різноманітні благодійні внески та щорічні заохочувальні премії з державної скарбниці.

Водночас О. Карпинський закликав враховувати і те, що на території регіону вже функціонують й інші жіночі навчальні заклади, які здебільшого патронуються та утримуються повітовими земськими інститутами краю, і саме тому губернське земство має звернути на них найпильнішу увагу. Наприклад, успішно працюють Сосницька, Борзнянська, Глухівська, Кролевецька, Новгород-Сіверська жіночі гімназії, абсолютна більшість випускниць яких вступають до Чернігівської жіночої гімназії для продовження здобуття освіти, бо лише остання у губернії має широкий спектр навчальних програм. Сукупний бюджет цих закладів – до 4000 рублів на рік, що є нелегкою ношею для однойменних повітових земських установ. Тому не дивно, що ці гімназії звертаються до губернського земства за фінансовою допомогою. Так, скажімо, Новгород-Сіверська жіноча гімназія запросила у 1877 р. 6 тисяч рублів на будівництво нового приміщення закладу. Чернігівська губернська земська управа вже виділила 2 тисячі рублів, оскільки вдалося знайти підрядника, який зробив великий дисконт на

будівництво будівлі. Щорічну субсидію було вирішено не асигнувати, оскільки досвід Чернігівської гімназії показав, що подібні навчальні заклади використовують лише частину коштів, що виділяються, – більшу частину бюджету становлять комерційна плата за навчання та виховання, благодійні пожертвування, прибуток від різноманітних світських заходів.

Загалом, зазначені навчальні заклади витрачають не більше 2/3 асигнованих земських фінансів, але, оскільки Чернігівська жіноча гімназія є єдиною подібного рівня, підзвітною губернському земству, у ній навчаються представниці всієї губернії, тому її потреби значно більші, ніж закладів повітового підпорядкування. У зв'язку з цим О. Карпинський ініціював розробку системи земського субсидування жіночих навчальних закладів із запровадженням обов'язкової звітності перед громадськістю та земськими інституціями північної України, а також правом земських зборів і управ відмовлятися від участі у фінансуванні у разі корупційних та інших зловживань. Додатково для повітових земських установ пропонувалося затвердити преискуртант витрат на згадані навчальні заклади, оскільки, наприклад, Новгород-Сіверське повітове земство витрачає на потреби народної освіти вельми скромні кошти і тому не має права претендувати на великі фінансові субсидії з бюджету Чернігівського губернського земства. Завершуючи виступ, О. Карпинський просив не змінювати затверджену земством суму допомоги Чернігівської жіночої гімназії. Промови членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя вплинули на депутатів зібрання і мінімальною більшістю голосів – 36 проти 34, Чернігівські губернські земські збори ухвалили: затвердити асигнування 3000 рублів як субсидії для Чернігівської жіночої гімназії (Журнали Черниговского очередного губернского земского собрания 1877 года..., 1878, с. 255–260).

На сесії Чернігівського губернського земського зібрання 1878 р., яка відбулась у січні 1879 р., земська ліберальна партія північної України знову порушила питання про функціонування жіночої освіти у регіоні.

Наприклад, на засіданні земських зборів 15 січня лідер опозиційної аристократичної фронди регіону І. Петрункевич, виступаючи з питань асигнування із земського бюджету

допомоги для середніх навчальних закладів краю, особливо зазначив, що ідея Чернігівської губернської земської управи про передачу повноважень для фінансування Сосницької та Кролевецької жіночих гімназій однойменним повітовим земським інституціям правильна лише з формальної точки зору. Хоча учбові заклади створені і функціонують на території Сосницького та Кролевецького повітів Чернігівської губернії, але вони дають виховання та освіту студенткам усіх повітів губернії, а тому ці навчальні заклади мають велике значення для регіону загалом. Оратор акцентував увагу на тому, що Сосницький та Кролевецький повіти асигнують значні кошти на розвиток жіночої освіти, але їм не вистачає ресурсів для оренди чи спорудження якісних приміщень для зазначених гімназій. Тому губернське земство має їм допомогти, оскільки йдеться про солідарні інтереси інститутів земського самоврядування усього краю. Залишки коштів з бюджетів гімназій треба передати на поточні господарські потреби навчальних закладів. Чернігівські губернські земські збори, повністю погоджуючись з аргументами І. Петрункевича, ухвалили: асигнувати з бюджету губернського земства 950 рублів як інфраструктурну допомогу Сосницькій та Кролевецькій жіночим гімназіям.

На цьому ж засіданні було розглянуто проблему важкого становища студенток Київських вищих жіночих курсів – уродженок Чернігівської губернії. Член земської ліберальної партії О. Карпинський запропонував виділити з бюджету губернського земства 1000 рублів як субсидії для учениць.

З великою промовою з цього питання виступив І. Петрункевич. Він висловив думку, що оптимальним рішенням проблеми буде асигнування цих коштів Попечительській раді закладу. Лідер земської опозиції мотивував це тим, що ідеали та принципи соціальної справедливості мають беззаперечно дотримуватися, а це може бути проблемою у разі корупційних інтересів. Саме члени Попечительської ради навчального закладу краще знають контингент студенток, їх соціальне походження і фінансове становище, зберуть всю необхідну інформацію, вивчать питання і направлять допомогу, що виділяється губернським земством. Зважаючи на те, що уродженки Чернігівської губернії посідають друге місце за чисельністю студенток на курсах,

а економічні можливості земських установ обмежені, вибір земських стипендіаток має проводитися не представниками губернського земства, а педагогічним колективом та Попечительською радою навчального закладу. Самі ж виплати мають проводитися не губернською земською управою, а економічними підрозділами жіночих курсів.

Продовжуючи, лідер лібералів навів приклад Літературного фонду у Санкт-Петербурзі, на який повинно рівнятися і Чернігівське губернське земство. Наприклад, губернська земська управа може відрядити делегацію з депутатів зборів та службовців управи до зазначеного навчального закладу, щоб отримати вичерпну інформацію про потреби вихованок курсів. Те саме може зробити і Попечительська рада закладу. Такий варіант набагато простіший, надійніший та доцільніший, ніж доручати губернській управі збирати бюрократичним шляхом дані про майнове становище студенток. Управа, здобувши цю інформацію, може не дати субсидії, оскільки економічне становище родичів учениць не завжди прямо пов'язане з фінансовим становищем самих вихованок. Попечительська рада зобов'язана буде надати звіт про свою фінансову діяльність губернському земству через наявні статутні обов'язки.

Ініціатор ідеї О. Карпинський висловив переконання у тому, що до Попечительської ради навчального закладу входять представники славетної та дуже шанованої київської професури, а тому жодних сумнівів у добропорядності персонального складу ради немає. Наприклад, усім відомий професор В. Антонович, отримавши невелику суму від ради, дуже оперативно підготував документальний звіт про проведені фінансові операції.

Член земської ліберальної партії І. Шраг вніс пропозицію, щоб спрямувати асигновані губернським земством кошти для допомоги студенткам Попечительської ради закладу з метою, щоб цей орган сам вибрав гідних і потребуючих допомоги стипендіаток, а вже наприкінці реалізації всіх процедур підготував детальний звіт про свою фінансову діяльність депутатському корпусу Чернігівського губернського земського зібрання. Губернські земські збори після тривалого обговорення більшістю голосів – 27 проти 18, постановили: схвалити і затвердити пропозицію І. Шрага.

На наступному засіданні Чернігівських губернських земських зборів 16 січня 1879 р. питання про земську допомогу вихованкам Київських вищих жіночих курсів було поставлено під сумнів репрезентантами консервативної аристократії. Наприклад, представники реакційного дворянства Північного Лівобережжя стверджували, що субсидії, які виділяються губернським земством, студентки зможуть отримати хитрістю і обманом, а тому потрібно запровадити інститут профільних земських стипендій, щоб губернська управа і депутати могли приймати виправдані рішення.

І. Петрункевич вкотре виступив з промовою з цього питання, опонуючи консервативному нобілітету. Оратор зауважив, що жодна допомога та субсидії не можуть вирішити всіх проблем народної освіти. Навчальні стипендії Чернігівське губернське земство видає з бюджету на один рік. Попечительська рада жіночих курсів складається не з управлінців, оскільки це не вищий навчальний заклад. Рада не є бюрократичним органом – вона не керує, туди входять як чиновники з викладачами, так і представники громадськості з батьками вихованок. Якщо ми сформуємо 10 іменних стипендій по 100 рублів кожній студентці, то цього може виявитися не досить, оскільки у житті бувають різні обставини, наприклад, хвороба, тимчасові фінансові труднощі, коли зазначені суми не врятують становища. Якщо Попечительська рада констатує факт того, що окремим ученицям необхідна постійна фінансова допомога, то представники цього органу повідомлять про таку потребу губернському земству. У зв'язку з цим ухвалене рішення губернськими земськими зборами міняти не потрібно, оскільки немає жодної гарантії, що наступне скликання земських зборів поставиться до цієї проблеми з належним розумінням і увагою. І. Петрункевич акцентував увагу на тому, що субсидії – тимчасовий інструмент. Але через те, що стипендію можуть призначити незаслужено, потім буде важче усунути цю несправедливість. Попечительська рада жіночого закладу не допустить, щоб бюджетні кошти Чернігівського губернського земства витратили не на наших землячок – уродженок краю.

У результаті обговорення питання для підтвердження прийнятого рішення було проведено повторне голосування. Більшістю голосів – 26 проти 22, постанова Чернігівських губернських

земських зборів про асигнування фінансової допомоги студенткам Київських жіночих вищих курсів з Чернігівської губернії була залишена чинною та без будь-яких змін (Журнали Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1878 года,.. 1879, с. 124, 127–133, 153–158).

Період Контрреформ у Російській імперії дуже негативно вплинув на стан і розвиток жіночої освіти у державі. Відновлення домінування консерватизму у країні зумовило зменшення продуктивності зусиль земських лібералів на ниві жіночої просвіти.

Так, скажімо, на черговій сесії Чернігівського губерньського земського зібрання 1881 р. було розглянуто доповідь губерньської земської управи про розширення інфраструктури Чернігівської жіночої гімназії. На засіданні 8 жовтня від опозиційної аристократичної фронди з промовою з цього питання виступив М. Константинович.

Представник лібералів погодився з думкою управи про те, що земські установи повинні піклуватися насамперед про освіту більшості провінції – селянства. Втім оратор зауважив, що губерньське земство не відмовляло у допомозі і середнім навчальним закладам. Він вказав на той факт, що Чернігівська жіноча гімназія заснована, функціонує та утримується виключно фінансовими зусиллями приватних осіб. Губерньська управа права у тому, що гімназія за час існування отримувала субсидії для своєї життєдіяльності: 1860 рублів від міського самоврядування Чернігова, 1500 рублів від Чернігівського губерньського земства, 1400 рублів від Міністерства народної освіти. Але більшість коштів для функціонування все-таки асигнується приватними меценатами. Репрезентант земської опозиції наголосив, що контингент студенток гімназії з кожним роком зростає. На вересень 1881 р. у гімназії навчаються 417 студенток, 164 вихованки не мають відношення ні до представників губерньського земства, ні до Чернігівської міської думи та управи. 123 учениці – уродженки м. Чернігова, 120 – Чернігівського повіту. При цьому не слід забувати, що всі повіти Чернігівської губернії мають своїх делегаток на навчання у гімназії, яка є єдиною у краї з подібним статусом, а представниці Чернігівського повіту посідають лише 5 місце за кількістю студенток. Виходячи з цих даних, М. Константинович наголосив,

що Чернігівська жіноча гімназія є навчальним закладом регіонального значення.

Продовжуючи, оратор акцентував увагу депутатів на тому, що якби не було відкрито додатковий, 4 клас гімназії, то довелося б відмовити у прийомі на навчання ще як мінімум 75 представницям прекрасної статі. Це було б обмеженням інтересів як громади, так і губерньського земства, оскільки персони, які мають досить коштів для виховання та навчання своїх нащадків, створюють соціум, з якого переважно виходять майбутні педагоги початкових народних шкіл. І саме це, на переконання М. Константиновича, є проблемою для земства: для підготовки народних учителів земські установи витрачають менше коштів, ніж на інші сегменти народної освіти.

Для задоволення потреб суспільства та захисту інтересів земських органів, на думку виступаючого, важливо розширити контингент студенток, відкрити як мінімум 3 нових класи, надавши населенню нові можливості для виховання своїх чад. Зрозуміло, зауважив оратор, що це неможливо буде зробити без збільшення інфраструктури навчального закладу, зокрема без будівництва нових кампусів гімназії. На ці потреби, за розрахунками М. Константиновича, знадобиться асигнування з бюджету губерньського земства 5 тисяч рублів. Чернігівська міська дума та управа візьме участь у фінансуванні цього проєкту, а тому гімназія має повне право сподіватися на те, що і Чернігівське губерньське земство зробить свій внесок у забезпечення розширення функціонування навчального закладу, оскільки основу бюджету гімназії становлять фінанси благодійників.

Після виступу М. Константиновича у зібранні розгорілася дискусія. Репрезентанти консервативної аристократії, посилаючись на дефіцит земського бюджету, виступили проти збільшення видатків на жіночу гімназію. Крім того, в аргументаціях реакціонерів пролунали і «ноти» антисемітизму. Так, велике латифундіальне дворянство прямо заявило, що оскільки не менше 40% контингенту вихованок гімназії – спадкоємниці сімей єврейської громади м. Чернігова, то нехай іудейська корпорація і побудує для гімназії нові кампуси, оскільки вказані комерсанти мають на це кошти.

М. Константинович знову взяв слово, щоб парировати аргументи консерваторів. Він зауважив, що у Чернігівській міській думі та управі

відсутні точні дані про систему оподаткування у системі міського самоврядування. Виходячи з цього, він запевнив земські збори у тому, що бюджет Чернігова не отримує ні копійки від комерційних угод єврейського бізнесу. Що ж до загальних міських податків, то єврейська громада вносить до міської скарбниці належні суми, тож претензій до неї немає. Водночас ліберал особливо зазначив, що з бюджету міського самоврядування асигнується на потреби жіночої семінарії більше коштів, ніж з інших громадських інституцій. Після тривалого та емоційного обговорення перемогла думка консерваторів і губернські земські збори ухвалили: відмовити в асигнуванні 5 тисяч рублів Чернігівській жіночій гімназії на будівництво нових кампусів (Журнали Черниговского губернского земского собрания... 1881, с. 16–21).

На черговій сесії Чернігівського губернського земського зібрання 1882 р. було розглянуто питання про долю жіночого відділення фельдшерської школи при Чернігівському губернському благодійному закладі. Спеціальна комісія губернської земської управи підготувала спеціальну доповідь з цього приводу. На засіданні 12 грудня з цієї проблеми виступив член земської ліберальної партії північної України П. Червінський.

Представник земських лібералів поінформував депутатів зборів про те, що у вказаному відділенні навчаються лише 7 студенток. Комісія управи, вивчивши стан справ, дійшла висновку, що відділення потрібно закрити, оскільки воно функціонує непродуктивно і не має великої користі у сфері медичної освіти. Проте водночас управа виступає за те, щоб дати можливість учням, що залишилися, завершити курс навчання. П. Червінський зауважив, що він не виступає проти запропонованих заходів, але має деякі зауваження щодо форм і способів реалізації цих пропозицій. Репрезентант ліберальних земців констатував факт, що упродовж існування відділення ніколи не було помічено великої черги охочих поповнити контингент студенток. За великим рахунком як сама фельдшерська школа, так і її жіноче відділення завжди відчували помітну нестачу учнів. Губернська земська управа у доповіді просить збори виділити 1000 рублів, щоб закрити всі питання з долею школи та відділення. Але якщо зараз негайно закрити школу, то доведеться спрямовувати вихованок

на завершення навчання або до Москви, або до Одеси, де є такі заклади. При цьому виникають питання: а чи знайдуться там місця для наших студенток, чи захочуть їх там прийняти, і чи не буде ця витівка коштувати дорожче земському бюджету, ніж пропозиції управи.

На думку П. Червінського, оптимальним виходом із ситуації, що склалася, може бути прохання губернських зборів та управи до викладацького складу школи про перехід до приватних занять зі студентками, щоб вони у короткий період, який залишився до завершення курсу навчання, змогли оперативно підготуватися до екзаменаційних випробувань для здобуття лікарської кваліфікації, що й запропонувала комісія. При цьому член земської опозиції акцентував увагу на тому, що школа видає лише Свідоцтво про закінчення певного курсу, яке поступається за авторитетністю іншим навчальним закладам. Тому треба усвідомлювати, що не кожне повітове, а тим паче губернське земство візьме до себе на роботу службовця з подібним документом.

Завершуючи промову, П. Червінський резюмував, що негайне закриття фельдшерської школи та її жіночого відділення призведе до збільшення видатків бюджету губернського земства та найголовніше – порушення прав самих студенток школи. Потрібно визнати, констатував прогресист, що серед контингенту відділення залишилися лише ті вихованки, які бажають закінчити навчання. Тому випускне відділення закрити не має сенсу, треба дати можливість учням завершити курс. Однак у стратегічному плані потрібно прийняти принципове рішення – у жіноче відділення фельдшерської школи наборів контингенту студенток більше не проводити, а саму школу системно готувати до закриття у зв'язку з її нерентабельністю і неконкурентоспроможністю.

Чернігівські губернські земські збори, погодившись з аргументами П. Червінського, ухвалили: 1) на 1883 навчальний рік припинити прийом абітурієнтів до жіночого відділення фельдшерської школи Чернігівського губернського благодійного закладу; 2) після отримання студентками відділення Свідоцтв про закінчення курсу провести процедури закриття як самої фельдшерської школи, так і її жіночого відділення; 3) асигнувати з губернського земського бюджету на поточні потреби відділення

1883–84 рр. 880 рублів; 4) сукупно виділити з бюджету губернського земства для завершення функціонування і процедур закриття фельдшерської школи 1700 рублів (Журнали Черниговского губернского земского собрания, 1883, с. 240–246).

Треба сказати, що опозиційна аристократична фронда північної України дбала про просвітництво жінок не лише на території свого регіону, а й допомагала розвивати його на високому столичному рівні Російської імперії. Так, наприклад, на черговій сесії Борзнянського повітового земського зібрання 1883 р. обговорювалося питання участі земських інституцій краю у фінансуванні Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів. 26 жовтня 1883 р. на засіданні повітових земських зборів з цього приводу виступив член земської опозиції Н. Волк-Карачевський.

Оратор зазначив, що на тлі широкої суспільної підтримки процесів становлення жіночої освіти у державі земські установи повинні бути на висоті та всіляко сприяти цим вкрай позитивним тенденціям. Бюджет Борзнянського повітового земства немає великих можливостей у справі розвитку народної освіти, але асигнувати скромну суму, скажімо, для будівництва приміщення вищих жіночих курсів у столиці воно цілком може. Зважаючи на це, Н. Волк-Карачевський ініціював виділення з бюджету земства хоча б 100 рублів для перерахування до фонду будівництва майбутнього жіночого навчального закладу. Борзнянське повітове земство одностайно підтримало ініціативу ліберала і прийняло рішення: доручити Борзнянській повітській земській управі асигнувати з бюджету 100 рублів для будівництва приміщення Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів і перерахувати їх до вказаного навчального закладу (Журнали очередного Борзенского уездного земского собрания, 1884, с. 19–20).

На черговій сесії Чернігівського губернського земського зібрання у грудні 1883 р. було розглянуто питання щодо фінансування жіночих лікарських курсів у Санкт-Петербурзі. 12 грудня губернські земські збори обговорювали клопотання губернської земської управи про асигнування 2 тисяч карбованців на рік для утримання цього навчального закладу. Консерватори виступили проти ініціативи. Від ліберальної партії виступив депутат В. Варзар.

Він акцентував увагу депутатів зборів на тому, що морально-етичні норми змушують органи земського самоврядування підтримувати свою громадську репутацію та ідеологічне реноме. Якщо губернське земство брало участь у фінансуванні Санкт-Петербурзьких жіночих курсів у 1882 р., а у 1883 відмовиться це робити, то орган місцевого самоврядування ризикує отримати порцію гарантованих закидів, бо сума субсидії, що виділяється, не така вже й велика. Наслідком цього рішення буде втрата соціальної симпатії до земських установ. І навіть якщо з погляду реакціонерів губернське земство зробило помилку у минулому, субсидуючи курси, ми зобов'язані робити цю помилку й надалі. Після тривалих емоційних дискусій перемогла точка зору реакціонерів і Чернігівське губернське земське зібрання більшістю голосів – 35 проти 20, ухвалило: не асигнувати з бюджету земства 2000 рублів для потреб жіночих лікарських курсів у м. Санкт-Петербург (Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания, 1884, с. 189–190, 194).

Завершуючи нарис, вважаємо можливим зробити деякі узагальнення. Виявлені нами історичні першоджерела, абсолютна більшість яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, яскраво свідчать про те, що земські установи, і зокрема опозиційна аристократична фронда північної України, відіграли панівну роль у процесах створення державних та муніципальних жіночих навчальних закладів. Протягом досліджуваного нами періоду можна умовно виділити два етапи у політиці земської ліберальної партії Північного Лівобережжя щодо жіночої освіти: 70-і р. XIX ст. та період правління імператора Олександра III.

Безсумнівним досягненням першого етапу було заснування Борзнянської земської жіночої гімназії. Подвижницькими зусиллями опозиціонерів вдалося досягти стабільного фінансування навчального закладу шляхом формування кола приватних меценатів, солідарних внесків від членів Борзнянської повітової училищної ради та збільшення міських податків на активи власності і нерухомості за прогресивним принципом з одночасною фіскалізацією цих ресурсів до бюджету Борзнянського повітового земства для потреб жіночої гімназії. Члени опозиційної аристократичної

фронди періодично ініціювали надання фінансової допомоги з бюджетів земських органів самоврядування на потреби жіночих навчальних закладів не лише губернському місту та повітовим центрам Чернігівської губернії, а і столиці Російської імперії – м. Санкт-Петербургу.

У період Контрреформ земські ліберали регіону були змушені враховувати радикальні зміни у внутрішній політиці Російської імперії та відповідним чином коригувати свою позицію. Проте опозиціонерам вдавалося зберегти головні здобутки епохи Великих реформ у сфері

жіночої просвіти, використовуючи імперативи «виваженого реформізму».

Загалом, політику земської ліберальної партії північної України у галузі жіночої освіти у 70–80-і рр. XIX ст., на наше переконання, слід оцінювати як беззаперечний акт суспільного прогресу та подвижницьке досягнення опозиційної аристократичної фронди краю. Реалізовані демократичні імперативи стали невід’ємною та органічною складовою частиною широкомасштабної гуманітарної політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60–80-і рр. XIX ст.

Список використаних джерел:

1. Вопрос о женской школе, земской библиотеке, назначении попечителей земских школ и устройстве медицины в Борзенском уездном земском собрании (1872). *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов : Земская типография. № 5. С. 102–110.
2. Записка о состоянии Черниговского пансиона благородных девиц, содержимого женой коллежского асессора М. Карачевской-Волк. *Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная*. 1858. № 26. С. 199–200.
3. Программы пансионеров благородных девиц М. Карачевской-Волк в Чернигове. *Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная*. 1857. № 8. С. 65; № 10. С. 82.
4. Жиленкова І. Ліберально-демократичний рух в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2000. 16 с.
5. Мойсієнко В. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60–80-х рр. XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 19 с.
6. Редькіна О. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2002. 18 с.
7. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1870 года (1871). Чернигов : Земская типография. 76 с.
8. Журналы заседаний чрезвычайного Борзенского уездного земского собрания 1871 года (1871). Чернигов : Земская типография. 84 с.
9. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1871 года. (1872). Чернигов : Земская типография. 164 с.
10. Журналы Черниговского очередного губернского земского собрания 1877 года, состоявшегося в январе 1878 года. (1878). *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов : Типография губернской земской управы. № 1–4. 602 с.
11. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1878 года, состоявшейся в 1879 году. (1879). Чернигов : Земская типография. 509 с.
12. Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1881 года. (1881). Чернигов : Земская типография. 496 с.
13. Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии с 11 по 14 декабря 1882 года. (1883). *Земский сборник Черниговский губернии*. Чернигов: Земская типография. № 1–3. 516 с.
14. Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1883 года. (1884). Нежин : Типография Е.Ф. Венгера. 97 с.
15. Котельницький Н. (2022). Внесок земської ліберальної фронди північної України у розвиток жіночої просвіти у Російській імперії (70-і рр. XIX ст.). *Актуальні питання у сучасній науці. Серія: Історія та археологія*. 2022. № 4. С. 42–49. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-4\(4\)-42-49](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-4(4)-42-49)
16. Котельницький Н. Політика земської ліберальної партії Північного Лівобережжя у галузі жіночої освіти (80-і рр. XIX ст.). *Актуальні питання у сучасній науці. Серія: Історія та археологія*. 2022. № 5. С. 44–52. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-5\(5\)-44-51](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-5(5)-44-51).
17. Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1883 года. (1884). *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов : Земская типография. № 6–10. 770 с.

References:

1. Zhilenkova, I. (2000). Liberal'no-demokratichnij ruh v Ukraini (druga polovina XIX – pochatok XX stolittja) [The liberal-democratic movement in Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century)]: Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv: KNU [in Ukrainian].
2. Mojsijenko, V. (1999). Liberal'no-demokratychnyj ruh v Ukrai'ni (seredyna 60–80 rr. XIX st.) [Liberal-democratic movement in Ukraine (mid 60–80's of the XIX century)]: Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv: KNU [in Ukrainian].
3. Red'kina, O. (2002). Zemstva Livoberezhnoi' ta Pivdennoi' Ukrai'ny jak organy misceвого samovrjaduvannja ta osередky liberal'nogo ruhu v drugij polovyni XIX – pochatku XX stolittja [Zemstvos of the Left Bank and Southern Ukraine as bodies of local self-government and centers of the liberal movement in the second half of the XIX – early XX centuries]: Extended abstract of candidate's thesis. Zaporizhzhja: ZNU [in Ukrainian].
4. Kotel'nyc'kyj, N. (2022a). Vnesok zems'koi' liberal'noi' frondy pivnichnoi' Ukrai'ny u rozvytok zhinochoi' prosvity u Rosijs'kij imperii'(70 rr. XIX st.) [The contribution of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine to the development of women's education in the Russian Empire (70s of the XIX century)]. *Aktual'ni pytannja u suchasnij nauci. Serija: Istorija ta arheologija – Current issues in modern science: Series: History and Archaeology*, № 4, 42–49. Retrieved from: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-4\(4\)-42-49](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-4(4)-42-49) [in Ukrainian]
5. Kotel'nyc'kyj, N. (2022b). Polityka zems'koi' liberal'noi' partii' Pivnichnogo Livoberezhzhja u galuzi zhinochoi' osvity (80 rr. XIX st.) [Policy of the Zemstvo liberal party of the Northern Left Bank in the field of women's education (80s of the XIX century)]. *Aktual'ni pytannja u suchasnij nauci. Serija: Istorija ta arheologija – Current issues in modern science: Series: History and Archaeology*, № 5, 44–52. Retrieved from: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-5\(5\)-44-51](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-5(5)-44-51) [in Ukrainian].
6. Programmy pansionov blagorodnyh devic M. Karachevskoj-Volk v Chernigove [Programs of pensions for noble maidens M. Karachevskaya-Volk in Chernihiv]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti. Chast' neoficial'naja – Chernigovskie gubernskie vedomosti. Part unofficial*. № 8, 65; № 10, 82 [in Russian].
7. Zapiska o sostojanii Chernigovskoj pansiona blagorodnyh devic, sodержimogo zhenoj kollezhskogo assessora M. Karachevskoj-Volk [A note on the state of the Chernihiv noble boarding school for girls, maintained by the wife of a collegiate assessor M. Karachevskaya-Volk]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti. Chast' neoficial'naja – Chernigovskie gubernskie vedomosti. Part unofficial*. № 26, 199–200 [in Russian].
8. Vopros o zhenskoj shkole, zemskoj biblioteke, naznachenii popechitelej zemskih shkol i ustrojstve medicyny v Borzenskom uezdnom zemskom sobranii [The question of the women's school, the zemstvo library, the appointment of trustees of the zemstvo schools and the organization of medicine in the Borzensky district zemstvo assembly]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii – Zemsky collection of Chernihiv province*. № 5, 102–110 [in Russian].
9. *Journals of meetings of the next Borzensky district zemstvo assembly in 1870*. (1870). Chernihiv: Zemstvo Printing House.
10. *Journals of meetings of the extraordinary Borzensky district zemstvo assembly of 1871*. (1871). Chernihiv: Zemstvo Printing House.
11. *Journals of meetings of the next Borzensky district zemstvo assembly in 1871*. (1872). Chernihiv: Zemstvo Printing House.
12. Zhurnaly Chernigovskogo ocherednogo gubernskogo zemskogo sobranija 1877 goda, sostojavshegosja v janvare 1878 goda [Journals of the Chernigov regular provincial zemstvo meeting of 1877, held in January 1878]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii – Zemsky collection of Chernihiv province*. № 1–4, 602 [in Russian].
13. *Journals of the Chernihiv provincial zemstvo assembly of the regular session of 1878, held in 1879*. (1879). Chernihiv: Zemstvo Printing House.
14. *Journals of the Chernihiv Provincial Zemstvo Assembly, regular session of 1881*. (1881). Chernihiv: Zemstvo Printing House.
15. Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii s 11 po 14 dekabnja 1882 goda [Journals of the Chernigov Provincial Zemstvo Assembly, regular session from December 11 to 14, 1882]. *Zemskij sbornik Chernigovskij gubernii – Zemsky collection of Chernihiv province*. № 1–3, 516 [in Russian].
16. *Journals of the next Borzensky district zemstvo meeting in 1883*. (1884). Nizhyn: E.F. Wenger.
17. Stenograficheskij otchet zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1883 goda [Verbatim record of the meetings of the Chernigov Provincial Zemstvo Assembly, regular session of 1883]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii – Zemsky collection of Chernihiv province*. № 6–10, 770 [in Russian].